

MITROPOLIA OLTENIEI

REVISTA

ARHIEPISCOPIEI CRAIOVEI,
ARHIEPISCOPIEI RÂMNICULUI,
EPISCOPIEI SEVERINULUI ȘI STREHAI EI,
EPISCOPIEI SLATINEI ȘI ROMANAȚILOR
ȘI
A FACULTĂȚII DE TEOLOGIE - CRAIOVA

ANUL LXV (773-776), NR. 5-8, MAI-AUGUST, 2013

EDITURA MITROPOLIA OLTENIEI
CRAIOVA
ISSN 1013-4239

RELAȚIA MAESTRU-DISCIPOL ÎN ISTORIA ȘI FILOSOFIA RELIGIILOR

Pr. Lect. Univ. Dr. ADRIAN BOLDIȘOR¹

Cuvinte cheie: *maestru, discipol, gurū, rabin, tsaddik, sheik, avva*

Keywords: *master, disciple, gurū, rabbi, tsaddik, shaykh, avva*

Introducere

Relația maestru-discipol a trezit de-a lungul timpului un interes deosebit în rândul cercetătorilor care s-au aplecat atât asupra domeniilor din viața laică, cât și a celor din viața religioasă. O scurtă privire în istoria și filosofia religiilor scoate la iveală faptul că maeștrii și discipolii au fost prezenți în fiecare arie culturală și religioasă, relația ce s-a stabilit între ei fiind dependentă de natura religiei în mijlocul căreia s-a manifestat. Nu trebuie neglijat nici faptul că aceeași relație se găsește și în mediul laic, acolo unde se pot observa toate formele ei, de la atașarea totală a discipolului de maestru, până la contestarea radicală a acestuia și la îndepărtarea definitivă de el.

Coordonatele esențiale ale relației maestru-discipol

Cuvântul „discipol” provine din limba latină de la „discipulus” (derivat din „discere” – a învăța) și reliefează faptul că prima îndatorire a unui discipol este aceea de a învăța ceva de la cineva. Termenul evidențiază în același timp și o diferență calitativă între cel ce învață și cel de la care învață. În acest sens, cel de la care se învață trebuie să posede caracteristici extraordinare și să aibă anumite „daruri” care îl fac să fie apreciat, căutat și, nu în ultimul rând, ales să devină formator de caractere, devenind astfel o autoritate pentru cei ce-l urmează cu încredere. „Emulația maestrului este esența relației maestru-discipol”.² În cele mai multe cazuri, maestrul și discipolul trăiesc împreună în același loc pentru a fi cât mai aproape în majoritatea timpului în vederea împărtășirii cunoștințelor, creându-se astfel adevărate comunități care, nu de puține ori, se conduc după alte reguli decât cele obișnuite impuse de mediul social. Acestea sunt „cercurile de discipoli”, mai numeroase sau limitate numeric, ce se învârt în jurul maestrului. Din această poziție discipolii au adesea ca principală misiune formarea de noi discipoli care să ducă mai departe gândurile și ideile

---

¹ Universitatea din Craiova, Facultatea de Teologie Ortodoxă.

² MARTIN S. JAFFEE, *Discipleship*, în: *Encyclopedia of Religion*, Vol. 3, Editor in chief LINDSAY JONES, Second edition, Macmillan, Thomson Gale, 2005, p. 2360.

maestrului.³

O privire fugară asupra relației maestru-discipol duce la conturarea a trei structuri relaționare, așa cum sunt prezentate de George Steiner, cel ce s-a aplecat de-a lungul timpului asupra temei. În prima situație, „maeștrii și-au distrus discipolii atât psihologic, cât și, în cazuri rare, fizic. Le-au înfrânt cerbicia, le-au consumat speranțele, au profitat de dependența și de individualitatea lor (...). În replică, discipolii, elevii, ucenicii și-au subminat, trădat și ruinat Maeștrii (...); această dramă are atât aspecte mentale, cât și fizice. Proaspăt ales rector, triumfătorul Wagner îl va respinge cu dispreț pe muritorul Faust, *magister*-ul său de odinioară. Categoria a treia este cea a trocului, a unui *eros* de încredere reciprocă și chiar iubire (...). Printr-un proces interactiv, osmotic, Magistrul învață de la discipol în timp ce îi predă. Intensitatea dialogului zămislește prietenie, în cel mai nobil sens al cuvântului. Ea poate conține deopotrivă luciditatea și iraționalul iubirii (...). Există discipoli care nu s-au simțit capabili să supraviețuiască Maeștrilor”⁴.

Dintre cei ce s-au ocupat de această temă, unii au fost de părere că puterea de a învăța și a preda este un dar divin, o imitație a actului transcendent ce se bazează pe o revelație divină pe care o primesc anumite persoane înzestrate cu un simț special. În aceste condiții, maestrul este doar un receptacol atent și un transmiteător fidel al mesajului primit. Alți cercetători au fost de părere că autoritatea didactică se dobândește și se păstrează prin exemplul personal pe care trebuie să-l urmeze cel ce învață. Într-o scurtă istorie a relației maestru-discipol în Antichitatea greacă se remarcă personalități ca Empedocle, Heraclit, Pitagora sau Parmenide,⁵ a căror moștenire se caracterizează mai ales prin oralitatea mesajului transmis discipolilor ce se constituiau în adevărate comunități cu reguli speciale, dar mai ales prin puternicul exemplu personal. Tot în această categorie și mult mai cunoscuți decât înaintașii lor erau sofistii, cei despre care avem informații mai ales din opera lui Platon. „În toate tradițiile spirituale ale Antichității, inclusiv în cea filosofică, îndrumătorul spiritual ocupă un loc primordial în ceea ce privește dezvoltarea spirituală a ucenicilor săi. Din această perspectivă (...) modul tare de a face filozofie în Antichitate urmărea *transformarea interioară* a ucenicului în cadrul acelor relații personale dintre el și maestrul său. De pildă, în epistolarul senecan aflăm că în practica îndrumării spirituale, mai folositor decât discursul scris este

³ CHRISTIAN VON SOMM, *Disciple*, în: *The Brill Dictionary of Religion*, Edited by KOCKU VON STUCKRAD, Brill, Leiden.Boston, 2006, p. 515-516.

⁴ GEORGE STEINER, *Maeștri și discipoli. Prelegerile «Charles Eliot Norton» 2001-2002*, traducere de Virgil Stanciu, Ed. Compania, București, 2005, p. 10.

⁵ IBIDEM, p. 19.

cuvântul viu și contactul personal (...) Astfel, relația vie și concretă în care cei doi interlocutori angajați pe calea maturizării spirituale reprezintă unul din elementele cele mai importante ale formării filosofice”.⁶

În ceea ce privește partea feminină a raportului paideic, „au existat și câteva femei Maestru, toate eminente. Începând cu Siracuza, Atena și Antiohia, discipolele au fost însă nenumărate. Aceste indice «demografic» tinde acum să se modifice. În domeniul literaturii și al limbilor moderne, studentele sunt deja mai numeroase decât studenții. Feminizarea se amplifică în toate științele umaniste și în artele liberale. Femeile luptă pentru locul ce se cuvine în știință și în tehnologie. Structura patriarhală, inerentă relației Maestru-discipol, pierde teren”.⁷

Modele paideice în cultura română

În cultura universală se pot observa variante ale relației maestru-discipol, așa cum această legătură s-a dezvoltat și manifestat de-a lungul timpului în diferite arii culturale și spirituale: Socrate-Platon, Platon-Aristotel, Freud-Jung sau, în spațiul cultural românesc, Nae Ionescu și tinerii Generației '27 (Mircea Eliade, Emil Cioran, Mircea Vulcănescu, Constantin Noica ș.a.) sau Eliade-Culianu. Aproape în toate aceste relații se observă o îndepărtare treptată a discipolului de influența maestrului și, în cazuri extreme, o contestare radicală a acestuia din urmă după expresia cu o puternică tentă psihanalitică „țărierea aripilor tatălui”. Semnificativă rămâne în această privință remarcă lui Aristotel cu privire la Platon: „*Amicus Plato sed magis amica veritas*” („Mi-e prieten Platon, dar mai prieten mi-e adevărul”).⁸

La noi în țară, relația maestru-discipol a fost prezentată de Gabriel Liiceanu pornind de la rolul pe care Constantin Noica l-a avut în formarea unor tineri ce aveau să devină mai târziu vârfuri ale culturii românești. Este vorba de *Jurnalul de la Păltiniș. Un model paideic în cultura umanistă*, o carte ce ne prezintă cu adevărat un „model paideic” desprins din paginile culturii românești. Acest crez este mărturisit de autor încă de la începutul cărții: „Paginile ce urmează pot fi înțelese drept un model laic al tipului de căutare care se petrece pe baza unei prealabile găsiți. Însă pentru ca o asemenea căutare și o asemenea găsiți să poată avea loc este nevoie de un

---

⁶ DANIEL LEMENI, *Tradiția paternității duhovnicești în spiritualitatea creștină răsăriteană. Un studiu asupra îndrumării spirituale în Antichitatea creștină târzie*, Ed. Reîntregirea, Alba Iulia, 2012, p. 171.

⁷ GEORGE STEINER, *op. cit.*, p. 218.

⁸ Filosoful platonician Ammonius Saccas consemna aceste vorbe în lucrarea *Viața lui Aristotel*, preluând o idee din opera marelui filosof grec (ARISTOTEL, *Etica nicomahică*, I, 4, 1096 a, 15-17, traducere, studiu introductiv, comentarii și index de Stella Petecel, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1988, p. 23).

*sistem de așteptări. Așteptarea de nimic determinat, așteptarea ca simplă atitudine intențională, alcătuită dintr-o mirare și o dorință confuză, este de fapt prima formă a găsirii”.*⁹

Una dintre cele mai cunoscute relații dintre maestru și discipol, atât în cultura românească, cât și în cea universală, este cea dintre Mircea Eliade și Ioan Petru Culianu. Despre această relație se pot spune multe, impresia fiind aceea că niciodată nu s-a spus totul. Acest lucru se datorează atât unor condiții obiective, cât și altora subiective. În primul rând, moartea tragică a lui Culianu nu i-a permis să-și spună ultimele gânduri despre maestrul de care se îndepărtase, în ceea ce privește ideile, în ultima perioadă de viață (deși „despărțirea” s-a produs încă din timpul vieții lui Eliade, relația dintre cei doi a rămas, până la moartea lui Culianu, una de tipul maestru-discipol). Matei Călinescu, preocupat de personalitățile celor doi oameni de cultură români, afirma că discipolul Culianu era, față de maestrul său, „fidel și de aceea riguros (urma să adopte maxima *Amicus Plato sed magis amica veritas*)”.¹⁰ Tot în acest sens, Ted Anton notează: „Vârșnicul savant era în căutarea unui tânăr urmaș care să-i continue munca, astfel că dorința de a dezvolta relația lor devenise reciprocă. Iar tânărul cercetător începuse, poate, pe de altă parte, să observe fisurile din opera lui Eliade (...) Odată cu acumularea tot mai temeinică a cunoștințelor de istoria religiilor, Culianu simțea că își poate construi propria poziție”.¹¹ Într-un interviu acordat în anul 1985 lui Andrei Oișteanu, I.P. Culianu întărea ideea că el a fost un discipol al lui Mircea Eliade: „Eu am spus întotdeauna că sunt un discipol al lui Mircea Eliade, în măsura în care Domnia Sa îmi recunoaște această calitate. Întrucât, în repetate rânduri, recunoașterea s-a produs – sunt un discipol al Domniei-Sale. Mă leagă de Mircea Eliade, așa zice, toată existența mea”.¹² Nici Eliade nu și-a spus ultimul cuvânt despre discipolul său, așa cum se poate observa din paginile *Jurnalului*, iar schimbul epistolar ne ajută

---

⁹ GABRIEL LIICEANU, *Jurnalul de la Păltiniș. Un model paideic în cultura umanistă*, Ediția a III-a cu un Adaos din 1996, Ed. Humanitas, București, 2003, p. 19.

¹⁰ MATEI CĂLINESCU, *Despre Ioan P. Culianu și Mircea Eliade. Amintiri, lecturi, reflecții*, Ed. Polirom, Iași, 2002, p. 19.

¹¹ TED ANTON, *Eros, magie și asasinarea profesorului Culianu*, ediția a II-a românească revăzută, traducere de Cristina Felea, prefață de Andrei Oișteanu, Ed. Polirom, Iași, 2005, p. 111-112.

¹² *Despre gnosticism, bogomilism și nihilism, cu Ioan Petru Culianu*, în: ANDREI OIȘTEANU, *Religie, politică, mit. Texte despre Mircea Eliade și Ioan Petru Culianu*, Ed. Polirom, Iași, 2007, p. 91. Pentru prima dată interviul a fost publicat, cu unele tăieturi și modificări, în *Revista de Istorie și Teorie Literară*, nr. 3, 1985, p. 89-93.

doar în creionarea legăturii dintre cei doi.¹³

O bună imagine a relației este oferită de Sorin Antohi în *Postfața* pe care o scrie cărții lui Culianu despre Mircea Eliade, acolo unde, pornind de la însemnările discipolului, îi încadrează pe cei doi savanți atât în șirul unor personalități autohtone, cât și într-un model universal: „Prin această comparație, obținem dublul simbolic românesc al liniei presocratici-Socrate-Platon: «presocraticii» noștri sunt Eminescu, Hașdeu, Iorga și Pârvan; «Socrate» e Nae Ionescu; «Platon» e Mircea Eliade. (...) Prelungind gândul lui Ioan Petru Culianu, putem prelungi și seria exemplară propusă de el. Astfel, Culianu ocupă nișa vacantă a neoplatonismului”.¹⁴

În cartea *Culianu, jocurile minții și lumile multidimensionale*, Nicu Gavriluță creionează șapte puncte prin care Culianu se distanțează de maestrul său, așa cum se poate observa din monografia *Mircea Eliade* publicată în anul 1978, cât și din proiectul de carte din perioada 1982-1983, *Mircea Eliade necunoscutul*. Autorul notează că „distanțarea față de anumite supoziții și principii ale Maestrului Eliade era absolut firească și de înțeles. După ani și ani de permanentă venerare a Maestrului, Culianu a sfârșit prin a «tăia aripile Tatălui», după expresia consacrată a lui Freud. Această distanță asumată are însă în spate o argumentație consistentă, cu efect persuasiv (...) Cu toate aceste reproșuri și diferențe asumate, I.P. Culianu nu cred că l-a trădat propriu-zis pe Mircea Eliade. Și-a urmat Maestrul, deseori contrazicându-l. În momente de supărare, Culianu chiar regreta venerația pe care i-a acordat-o. Dar numai atunci – mărturie stau scrisorile către prietenul său G. Romanato. Eliade, în schimb, a avut întotdeauna față de mai tânărul Culianu «o răbdare angelică». I-a consacrat enorm din timpul său prețios. Nu de puține ori, acest lucru l-a făcut pe Culianu să se simtă important în proprii săi ochi. Mai mult, avem motive să credem că Mircea Eliade i-a fost un venerabil Maestru. De ce? În primul rând pentru că l-a învățat «cum să se dispenseze de măștri». O dată tăiate aripile Tatălui, Culianu a sfârșit prin a vedea în Eliade un veritabil *prieten*, deși uneori – așa cum am arătat, opiniile lor nu coincideau. În fond, era și normal să se întâmple așa”.¹⁵ În legătură cu relația maestru-discipol dintre

---

¹³ IOAN PETRU CULIANU, *Dialoguri întrerupte. Corespondența Mircea Eliade – Ioan Petru Culianu*, ediție îngrijită și note de Tereza Culianu-Petrescu și Dan Petrescu, prefață de Matei Călinescu, Ed. Polirom, Iași, 2004.

¹⁴ SORIN ANTOHI, *Culianu și Eliade. Vestigiile unei inițieri*, în: IOAN PETRU CULIANU, *Mircea Eliade*, Ediția a II-a revăzută, Traducere de Florin Chirișescu și Dan Petrescu, cu o scrisoare de Mircea Eliade și postfață de Sorin Antohi, Ed. Nemira, București, 1998, p. 310.

¹⁵ NICU GAVRILUȚĂ, *Culianu, jocurile minții și lumile multidimensionale*, prefață de Moshe Idel, Ed. Polirom, Iași, 2000, p. 150-153.

Eliade și Culianu, Gabriela Gavrila este de altă părere: „Deși Noica se dorește un model infailibil, Eliade își asumă (sau este perceput astfel de mai tânărul său confrate) rolul de călăuză prin labirintul cunoașterii: este – scrie Culianu în monografia sa – un «mistagog», un «născocitor de mistere». Culianu nu pare să fi fost vreodată atât de copleșit de imaginea maestrului său, încât să simtă nevoia răzvrătirii împotriva tatălui dominator: structura sa, conturată încă de foarte devreme, l-a ferit atât de reproducerea întocmai a modelului, cât și de revolte «paricide»”.¹⁶ Dan Petrescu descrie și el legătura ce a existat între cei doi savanți de la Chicago, precum și „despărțirea” lui Culianu de Eliade o dată cu trecerea timpului: „o dată cu maestrul dispărut, indiferent de această afecțiune, pe plan științific Culianu trebuie să se fi simțit despovărat de presiunea ce se exercitase asupra-i. Nu l-a criticat direct, ci s-a desprins cu discreție de tutela și constrângătoare și, în aceeași măsură, sentimentală, care planase peste cariera sa”.¹⁷

Maestru și discipol în istoria și filosofia religiilor

Relația maestru-discipol își găsește forma desăvârșită în istoria și filosofia religiilor, aici observându-se toate formele de naștere și creștere spirituală, de la zeificarea și idolatrizarea maestrului până la contestarea radicală și negarea oricărei apropieri de el. În religiile antice, calitatea de părinte se observă în cultul zeiței egiptene Isis, în comunitățile misterice frigiene, în cultul zeului iranian Mithra, cel care a cunoscut o mare răspândire în Imperiul roman, mai ales în rândurile armatei, dar și în adorarea lui *Theos hypsistos*, Zeul cel Preaînalt, o divinitate sincretistă siriano-iudaică al cărui cult se poate urmări până în Dacia. „Ucenicia religioasă, în sensul în care va fi definită, pare să fie înrădăcinată în mod special în marile sisteme civilizate religioase și filosofice care au răsărit în lumea mediteraneană, în Mesopotamia, în sudul și estul Asiei, de la jumătatea primului mileniu î.d.Hr. până la jumătatea primului mileniu d.Hr. Budismul, creștinismul, confucianismul, tradiția filosofică greco-romană, islamul, hinduismul, iudaismul, daoismul și zoroastrismul sunt cele mai cunoscute tradiții în care a apărut sau s-a dezvoltat expresia clasică din această perioadă”.¹⁸

Din punct de vedere religios, maestrul a primit mai multe denumiri în funcție de aria culturală și de religia în mijlocul căreia a apărut - *Gurū*, *Rabbi*, *Shaikh*, *Abba* (*Avva*) etc. - căpătând, în majoritatea cazurilor, un rol

---

¹⁶ GABRIELA GAVRILA, *Jocurile maestrului Culianu*, în: *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*, volum coordonat de Sorin Antohi, traduceri de Corina Popescu, Claudiu Dumitriu, Ioana Ieronim, Cristina Ionică, Tereza Culianu-Petrescu, Ed. Polirom, Iași, 2000, p. 365.

¹⁷ DAN PETRESCU, *Ioan Petru Culianu și Mircea Eliade. Prin labirintul unei relații dinamice*, în: *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*, p. 413.

¹⁸ MARTIN S. JAFFEE, *op. cit.*, p. 2360.

hotărâtor în drumul spre desăvârșirea spirituală a celor ce au ales să-l urmeze. În general, maestrul este mai mult decât un simplu profesor ce transmite informații, iar discipolul este mai mult decât un școlar care învață ce îi transmite profesorul. În aceste condiții, o deosebire esențială se poate stabili între maestrul care se consideră a fi trimisul unei divinități și cel ce este ales de oameni să fie coordonatorul lor în atingerea țelului pe care și-l propun. Indiferent de la cine își arogă puterea de a-i conduce pe alții, principala misiune a maestrului nu este aceea de a transmite simple cunoștințe teoretice, ci de a schimba conștiințe și de a crea caractere puternice. De multe ori aceste transformări sunt radicale și presupun eforturi considerabile și situații limită în care sunt puși discipolii. Aceste situații sunt privite ca adevărate inițieri în tainele și cunoștințele pe care le știu doar maestrul. În aceste condiții, maestrul devine mai important în viața unui discipol decât tatăl natural, acesta având doar rolul de a-l naște fizic, în timp ce primul îl renaște din punct de vedere spiritual.¹⁹

Gurū este numele pe care îl poartă maestrul spiritual în religiile indiene, în special în hinduism, și se caracterizează printr-o dimensiune esoterică ce se manifestă la tot pasul. Termenul este întâlnit atât în literatura vedică, cât și în textele Upanișadelor, referindu-se la acea persoană ce are calitatea de a-i îndruma pe alții spre idealul lor. *Gurū* este echivalent cu *kalyanamitra* sau *roshi* din diferite forme ale budismului, sau cu *lama* tibetan. Odată cu trecerea timpului și cu interesul manifestat față de hinduism, „gurū” a devenit un fel de calitate ce se aplică și altor domenii, în special laice, sau altor arii culturale și religioase, mai ales în cele în care se dezvoltă sincretismul religios.²⁰ Principala îndatorire a unui *gurū* este aceea de a-l conduce pe discipol spre eliberare (*moksa*), țelul căutărilor hinduse, o stare ce nu poate fi definită prin cuvinte, ci doar urmată după ce a fost dobândită și exersată de un maestru.²¹ De multe ori, *gurū* era considerat a avea atribute divine, iar discipolii recunoșteau în el pe deținătorul prin excelență al adevăratului mesaj de eliberare. Astfel, *gurū* este văzut aproape ca o divinitate de către cei ce-l urmează. În aceste condiții, relația dintre *gurū* și oricare discipol nu este irepetabilă, nu se poate copia, nu poate fi

---

¹⁹ CHRISTIAN VON SOMM, *Master/Pupil*, în: *The Brill Dictionary of Religion*, p. 1173-1175.

²⁰ CATHERINE CORNILLE, *Gurū*, în: *Encyclopedia of Religion*, Vol. 6, p. 3712-3713.

²¹ „Adevărata misiune a omului nu apare satisfacerea impulsului natural, ci suspendarea acestuia și astfel, ca țel suprem, se întrevede o **eliberare** (*moksa*) și anume, o eliberare nu de o existență determinată, așa cum o aduce moartea, ci o eliberare de absolut orice existență, care, așa cum ne certifică un sentiment înnăscut în noi, nu poate fi obținut prin moarte” (PAUL DEUSSEN, *Filosofia Upanișadelor. Continuarea și încheierea celor două perioade a filosofiei indiene sau a epocii Brahmanelor (până la cca 500 î. Cr.)*, traducere din limba germană: Corneliu Sterian, Ed. Herald, București, 2007, p. 327-328).

urmată de o altă pereche maestru-discipol. În același timp, aceste relații reprezintă direcțiile de învățare ce s-au dezvoltat de-a lungul timpului în acest mediu cultural și religios, școlile indiene ce au fost urmate în hinduism. „Toate cele trei funcții ale oricărui gurū – învățarea, inițierea și împărțirea dragostei și a harului – pot fi găsite în diferite grade la oricare gurū în parte. În timp ce câțiva gurū pot fi situați clar într-una sau alta dintre tradițiile hinduse, mulți combină elemente din diferite tradiții hinduse și chiar din alte tradiții religioase în interiorul învățăturilor și tradițiilor lor”.²² Relațiile de inițiere în religiile Indiei erau și continuă să fie la mare cinste printre adepți, cunoscându-se patru stadii în viața unui tânăr ce cuprindeau norme ce trebuiau respectate și aplicate până în cele mai mici detalii. „Intrarea în primul stadiu, numit *brahmacarya* (urmarea lui *Bráhmarr*, comportament, stil de viață în armonie cu *Bráhman*), avea loc prin ceremonia de inițiere (*upanayana*). În timpul acestui prin stadiu, băiatul trăia ca «elev religios» (*brahmacārin*) în casa unui maestru, de la care învață, prin viu grai, textele sacre ale revelației (*śruti*, «audiție, ascultare»), învățând în același timp supunerea, respectul și stăpânirea emoțiilor și sentimentelor și practicând castitatea; din acest motiv, și astăzi se folosește cuvântul *brahmacarya*, popularizat mai ales de Ghandi, pentru a indica, tocmai, castitatea”.²³ O altă denumire a maestrului specifică zonei asiatice este cea de „lama” ce-l reprezintă pe preotul călugăr budist din tradițiile tibetane și de la mongoli.

Rabbi este cel mai cunoscut reprezentant al unei întregi instituții de lideri spirituali din tradiția iudaică, urmele sale găsindu-se menționate atât în *Biblie* cât și în literatura conexasă cărților sfinte. Deși termenul nu a fost folosit de la început cu această formă, rabinul a început să se impună din ce în ce mai mult în lumea iudaică, mai ales în timpul celui de al doilea Templu. „În sursele rabinice, rabinii apar pur și simplu de nicăieri, vorbind și argumentând ca și cum oricine ar ști cine sunt. Oricum, absența biografiei rezolvă cu greu problema”.²⁴ Transmiterea funcției rabinice este pusă în legătură cu episodul biblic în care Moise își pune mâinile peste Iosua, același obicei păstrându-se și în momentul în care se considera că un discipol și-a terminat perioada în care stătea în preajma unui rabin-maestru,

---

²² CATHERINE CORNILLE, *op. cit.*, p. 3714.

²³ STEFANO PIANO, *Hinduismul*, în: GIOVANNI FILORAMO (coordonator), *Istoria religiilor. IV. Religiile Indiei și ale Orientului Îndepărtat*, Traducere de Cornelia Dumitru, Ed. Polirom, Iași, 2010, p. 134-135.

²⁴ WILLIAM SCOTT GREEN, *Rabbi in Clasical Judaism*, în: *The Encyclopedia of Judaism*, volume III, P-Z, Edited by JACOB NEUSNER, ALAN J. AVERY-PECK, WILLIAM SCOTT GREEN, The Continuum Publishing Company, New York, 1999, p. 1125.

ceremonia primind denumirea de *semikhah*.²⁵ În perioada talmudică, rabinii veneau atât din zona Ierusalimului, cât și din Babilon.²⁶ Așa cum era specificul religiei iudaice, rabinii nu aveau numai o funcție religioasă, ci îi sfătuiau pe cei ce îi urmau și le ascultau cuvintele în toate domeniile vieții, fie că era vorba de cel economic, social sau pur personal. Însă principala lor îndatorire era aceea de a-i iniția pe tineri în cunoașterea și înțelegerea *Torei*. Rabinii au ajuns la cea mai mare influență în societatea iudaică în perioada talmudică. „Fără îndoială că anumiți rabini au căpătat o importanță deosebită, au modelat decisiv cultura rabinică și au influențat viețile contemporanilor lor”.²⁷

În iudaismul hasidic apare maestrul spiritual ce poartă numele de „*tsaddik*”, având rolul de a-i ghida pe cei ce-l cautau, atât din punct de vedere spiritual, cât și material. În majoritatea cazurilor, aceste ghiduri au fost bărbați și au reprezentat un fel de intermediari între popor și Divinitate. Ei aveau datoria de a se ruga pentru întreaga comunitate, fiind indispensabili în procesul apropierii de Dumnezeu. Astfel, ei aveau atât un rol exoteric, cât și unul ezoteric în procesul de predare și învățare al cunoștințelor sfinte.²⁸ Principalul model pe care îl urmau acești maeștri era cel al lui Moise ca lider al poporului ce îl urma și îi asculta vorbele, astfel că adesea cei numiți „*tsaddik*” erau considerați a fi adevărați profeți, lucru ce a dus la mari conflicte cu autoritățile iudaice recunoscute. Nu de puține ori, referiri la *tsaddik* găsim în scrierile cabalistice, termenul căpătând astfel o puternică funcție mistică și misterică.

Shaykh (*sheik*, *sheikh*) desemnează un titlu onorific în lumea islamică dat oamenilor cu o viață sfântă. La început se aplica doar celor în vârstă, cu părul grizonat, care aveau datoria să-i inițieze pe tineri în cunoștințele islamice, reprezentând în acest sens un fel de maeștri. O răspândire și o întrebuițare mai mare a acestui termen se constată în perioada Imperiului otoman, atunci când termenul ajunge să desemneze autoritatea religioasă supremă, precum și pe conducătorul religios al școlii islamice. Conform tradiției otomane, primul shaykh al-Islām a fost Șemseddin al-Fenari (d. 1431).²⁹ De asemenea, „shaykh” este și un titlu folosit de maeștrii sufismului care au obligația să-i ghideze pe discipoli spre iluminarea spirituală și spre unirea cu Divinitatea supremă. În sufism, acest

---

²⁵ GUENTER STEMBERGER, *The Formation of Rabbinic Judaism*, 70-640 CE, în: *The Blackwell Companion of Judaism*, Edited by JACOB NEUSNER and ALAN J. AVERY PECK, Blackwell Publishing, Oxford, 2004, p. 80-81.

²⁶ EPHRAIM KANARFOGEL, *Rabbinate*, în: *Encyclopedia of Religion*, vol. 13, p. 7578.

²⁷ WILLIAM SCOTT GREEN, *op. cit.*, p. 1126.

²⁸ MENACHEM KALLUS, *Tsaddiq*, în: *Encyclopedia of Religion*, vol. 14, p. 9377.

²⁹ MADELINE C. ZILFI, *Shaykh Al-Islām*, în: *Encyclopedia of Religion*, vol. 13, p. 8306.

termen este pus de multe ori în legătură cu doctrina despre *Mahdi* (Cel Îndrumat de Allah) sau Imamul ascuns așteptat de o parte dintre adepții islamului. Acești maestri sunt apreciați pentru viața lor, fiind chiar venerați, crezându-se despre ei că au și puteri miraculoase. Conform învățaturii sufiste, nimeni nu poate cunoaște tainele adânci ale Divinității fără a fi ghidat de un shaykh.³⁰ Între maestrii sufismului se remarcă Abdak, „un mare shaykh”, care a trăit înaintea altor persoane mai cunoscute istoriei, așa cum au fost Jonayd și Sarī al-Saqatī.³¹ Însă „maestrul fără pereche” (*al-shaykh al-akbar*) a-l sufismului s-a dovedit a fi Muhyī 'l-dīn ibn al-'Arabi (1165-1240) cel care a atras prin ideile sale o întreagă școală de discipoli fideli, dar și adversari puternici.³²

În creștinism, paternitatea aparține prin excelență lui Dumnezeu Tatăl, Cel ce Îl naște din veșnicie pe Fiul Său. În *Sfânta Scriptură* sunt mai multe referiri la relația părinte duhovnicesc-ucenic, oglindite mai ales în epistolele Sf. Apostol Pavel, „apostolul și părintele spiritual al primelor comunități creștine în persoana căruia găsim conturată o imagine adecvată a *leader*-ului spiritual”,³³ cel ce îndeamnă pe ucenici la imitație după ce mai înainte i-a renăscut spiritual: „Căci de ați avea zeci de mii de învățători în Hristos, totuși nu aveți mulți părinți. Căci eu v-am născut prin Evanghelie în Iisus Hristos”;³⁴ „O, copiii mei, pentru care sufăr iarăși durerile nașterii, până ce Hristos va lua chip în voi!”;³⁵ „Așa cum sunt eu, Pavel, ca un bătrân, iar acum și pus în lanțuri pentru Hristos, te rog pe tine pentru fiul meu, pe care l-am născut fiind în lanțuri, Onisim, cel ce altădată nu-ți era de folos, dar acum și ție și mie de folos, pe acesta ți l-am trimis, pe el însuși, adică inima mea, primește-l (...) eu îți voi plăti, ca să nu-ți spun că și tu îmi ești dator cu tine însuși”.³⁶ Pornind de la aceste cuvinte, se modelează și se prezintă părintele duhovnicesc și relația lui cu ucenicul în perioada ulterioară epocii apostolice.

---

³⁰ JUAN E. CAMPO (Editor), *Encyclopedia of Islam*, Checkmark Books, New York, 2009, p. 622.

³¹ HENRY CORBIN, *Istoria filosofiei islamice. De la origini până la moartea lui Averroes (595-1198). De la moartea lui Averroes până în zilele noastre*, Traducere din limba franceză: Marius I. Lazăr, Ed. Herald, București, 2008, p. 223.

³² IBIDEM, p. 335-340; REMUS RUS, *Istoria filosofiei islamice*, Ed. Enciclopedică, București, 1994, p. 239-242; ALBERTO VENTURA, *Islamul sunnit în perioada clasică (secolele VII-XVI)*, în: GIOVANNI FILORAMO (coordonator), *Istoria religiilor. III. Religiile dualiste. Islamul*, Traducere de Hanibal Stănculescu, Ed. Polirom, Iași, 2009, p. 243-244.

³³ DANIEL LEMENI, *op. cit.*, p. 255.

³⁴ I Corinteni 4, 15.

³⁵ Galateni 4, 19.

³⁶ Filimon, 1-25.

În creștinismul răsăritean cea mai reprezentativă descriere a relației maestru-discipol se găsește în *Pateric*, acolo unde se creionează viețile sfinților monahi ce au trăit în primele secole creștine în deșertul Egiptului, în zone rămase în istorie cu numele de Nitria, Chilia și Sketis. Aici, aproape mereu, „fiecare bătrân (*geron*), numit și *avva* – de la aramaicul *abbas*, termen care și-a creat ulterior un corespondent feminin, *amma* –, sau părinte (*pater*) are în preajmă un ucenic care-l ajută la micile treburi gospodărești, ascultându-l orbește în toate, și care primește în schimbul ajutorului și ascultării sale o lecție concretă, pe viu, a ceea ce înseamnă să fii monah. (În multe apoftegme bătrânul, întrebând de un frate neexperimentat cum să trăiască îi răspunde simplu: «Fă ce vezi că fac eu».) Ucenicii își construiesc așadar viața în conformitate cu modelul hristic întrupat de «bătrânul» sau «părintele» lor. Ei înmagazinează, în același timp gesturile, faptele și mai ales cuvintele «bătrânului», pe care le transmit fraților din comunitate, străinilor veniți în vizită, generațiilor următoare, propriilor lor discipoli».³⁷ Rolul avvei sau al părintelui duhovnicesc este de a fi însoțitor și călăuză pentru cei ce se hotărăsc să-i urmeze. El are astfel un dar pe care puțini îl primesc: darul paternității (sau maternității) duhovnicești. În general la acești părinți duhovnicești se pot distinge trei harisme (daruri speciale): *clarviziunea și discernământul* („o cunoaștere eminentă personală, care provine dintr-o experiență histocentrică și pe care avva sau apostolul o realizează atât prin asceză, cât și prin participarea la Sfânta Liturghie. Din această perspectivă, baza eclesiologică a discernământului spiritual conferă modului de viață duhovnicesc o dimensiune liturgică, iar în acest sens modul de viață ascetic se distinge de orice altă experiență mistică non-creștină”),³⁸ *capacitatea de a iubi pe ceilalți și de a-și face ale sale suferințele altora și puterea de a transfigura mediul uman*.³⁹

O caracteristică a cuvintelor acestor maestri din deșert este aceea că ei nu vorbesc niciodată fără să fie întrebați de discipoli sau de alți călugări. De multe ori aceste rugăminți sunt atât de stăruitoare deoarece avva se lasă cu greu convins să spună ceva. El insistă ca ucenicul sau cel ce vrea să

---

³⁷ CRISTIAN BĂDILIȚĂ, *O carte despre oameni cu aripi de foc*, în: *Patericul sau Apoftegmele Părinților din pustiu*, traducere introducere și prezentări de Cristian Bădiliță, Ed. Polirom, Iași, 2003, p. 8.

³⁸ DANIEL LEMENI, *op. cit.*, p. 244.

³⁹ KALLISTOS (WARE) AL DIOKLEII, *Paternitatea spirituală în Ortodoxie*, în: Pr. IRÉNÉE HAUSHERR, Sj, *Paternitatea și îndrumarea duhovnicească în Răsăritul creștin*, Ed. a II-a, Prefață Kallistos al Diokleii, postfață pr. Tomáš Špidlik, Sj, traducere Mihai Vladimirescu, Ed. Deisis, Sibiu, 2012, p. 13-20. Pentru prima dată textul *The Spiritual Father in Orthodox Christianity* a apărut în rev. „Cross Currents”, 2-3 (1974), p. 296-313. Traducere în română de diac. Ioan I. Ică jr.

învețe să facă ceea ce face el. Iar când vorbește, avva spune cuvinte puține și de multe ori greu de înțeles pentru o minte preocupată doar de logica acestei lumi. „În ultimă instanță, ceea ce dă părintele duhovnicesc ucenicilor săi nu este un cod de reguli scrise sau orale, niciun ansamblu de tehnici meditative, ci o relație personală”⁴⁰ în care cei doi se descoperă reciproc. Ascultarea capătă astfel rolul esențial în urmarea maestrului. Remarcabilă rămâne în acest sens imaginea bătrânului care înfige un băț într-un loc unde nu creștea niciun fel de vegetație și îi cere ucenicului să-l ude până când va rodi. Fără să cârtească, acesta îl udă zi de zi timp de trei ani, aducând apă de la o distanță foarte mare ce presupunea traversarea unei zone timp de o noapte întregă. După trei ani de muncă zilnică, bățul se transformă într-un pom roditor, iar bătrânul, aducând în biserică roade din el, le spune celor prezenți: „Luați și mâncați din pomul ascultării”.⁴¹ În acest exemplu nu este vorba de o suprimare a personalității și a libertății umane, ci de o descoperire a adevăratei libertăți și de o creștere spre adevărata desăvârșire, cea în Dumnezeu. În aceste condiții, „curajul, bunătatea, delicatețea, iubirea și smerenia personajelor din Pateric fac din ele mai mult decât niște simple modele ascetice, mai mult decât niște campioni maniaci ai postului și rugăciunii. Cu ei, de fapt, o imensă armată de cavaleri desăvârșiți reînvie pentru o clipă, din faldurile blonde ale pustiului, pentru a ne reaminti că Dumnezeu ne-a făcut, pe toți, la origine, oameni «cu aripi de foc», după chipul și asemănarea Sa”.⁴²

Deși s-au făcut multe asemănări între părintele duhovnicesc din creștinismul răsăritean și măștrii altor religii sau confesiuni creștine, diferențele dintre aceștia sunt evidente. „Părintele duhovnicesc nu este un rabin care explică sau care aplică *Tora*; niciun muftiu specializat în *fetwa*; niciun cazuist care rezolvă probleme de morală”.⁴³ El este părinte într-un sens real al cuvântului, și în același timp mistic, fiind unul dintre apelativele cele mai reprezentative pentru creștinii din toate timpurile și din toate locurile. Este vorba de o naștere continuă care nu are niciodată capăt deoarece drumul pe care urcă atât ucenicul, cât și părintele său, nu are sfârșit, presupunând o finalitate neîntreruptă. „Părinte, după Duh, după Dumnezeu, după Hristos e cel care «conduce la Dumnezeu». Aceasta este o paternitate superioară oricărei alteia pe această lume, fiindcă ea produce «o naștere din nou cu adevărat mai duhovnicească»”,⁴⁴ iar creșterea în Dumnezeu nu are niciodată capăt, fiind un urcuș veșnic. În aceste condiții,

⁴⁰ IBIDEM., p. 25.

⁴¹ *Despre avva Ioan cel Pitic*, în: *Patericul sau Apoftegmele Părinților din pustiu*, p. 159.

⁴² CRISTIAN BĂDILIȚĂ, *op. cit.*, p. 24.

⁴³ PR. IRÉNÉE HAUSHERR, *op. cit.*, p. 41.

⁴⁴ IBIDEM, p. 61-62.

transformarea radicală și mutația ce se produce este aceea că relația stăpân-sclav specifică antichității se transformă într-o relație Tată-fiu specifică creștinismului.

Părintele duhovnicesc are mai multe calități prin care se definește și prin care se prezintă în fața ucenicilor pentru ca exemplul său să fie urmat de aceștia. El este teodidact (inițiat în tainele lui Dumnezeu-Tatăl); doctor al sufletelor celor ce vin să se vindece; fiu al Luminii (Hristos); anthropos Pneumatikos (om plin de Duhul Sfânt); sfătuitoare; rugător; cel care pune în practică ceea ce a învățat anterior; cel care a atins o treaptă superioară, a despătimirii, în urcușul nesfârșit spre Dumnezeu și în Dumnezeu; mijlocitor; cel care a devenit el mai înainte fiu al lui Dumnezeu prin har (în acest sens, Sf. Vasile cel Mare spunea: „Părintele duhovnicesc este cel care nu mai trăiește după trup, ci este condus de Duhul lui Dumnezeu, este cel care a devenit fiu al lui Dumnezeu, asemănându-se cu Fiul lui Dumnezeu. Un astfel de om se poate chema duhovnicesc”).⁴⁵

Concluzii

Rândurile de mai sus reprezintă doar o introducere în studiul fenomenologic al relației maestru-discipol așa cum s-a manifestat de-a lungul timpului. Ariile culturale și religioase în care se poate observa această relație ne dovedesc faptul că modelul paideic este unul dintre cele mai difuzate și căutate imagini în istoria umanității. Însă perioada modernă și contemporană pare să se depărteze și să uite importanța maestrului în viața oamenilor.

O prezentare mai mult decât edificatoare a felului în care se conturează relația maestru-discipol în timpurile noastre este descrisă de George Steiner: „Despre epoca noastră aș putea spune că este una a ireverenței. Cauzele acestei transformări fundamentale sunt cele ale revoluției politice, ale mișcărilor sociale (celebra «revoltă a maselor» a lui Ortega), ale scepticismului obligatoriu din științe. Admirația – ca să nu mai vorbim de reverență – a ieșit din modă. Ne abandonăm invidiei, denigrării, nivelării la pragul de jos. Idolii noștri trebuie să arate că au capete de lut. Acolo unde se simte tămâia, ea se înalță spre sportivi, staruri pop, oameni înnebuniți de bani sau regi ai crimei. Celebritatea care saturează existența noastră prin *media* este opusul lui *fama*. A purta, în milioane de exemplare, tricoul fotbalistului-vedetă sau frizura unui cântăreț este contrariul discipolatului. La fel, noțiunea de înțelept e pe cale să devină rizibilă. Conștiința este populistă și egalitaristă, sau se pretinde a fi astfel. Orice gest de orientare spre o elită, spre acea aristocrație a intelectului a cărei existență

---

⁴⁵ IEROMONAH TEOFAN MADA, *Paternitatea duhovnicească după Sfinții Părinți*, Ed. Agnos, Sibiu, 2008, p. 62.

era evidentă pentru Max Weber, riscă să fie proscrisă de democratizarea sistemului de consum (această democratizare implică, fără îndoială, și emancipări, justețe, speranțe de bună calitate). Practica reverenței se întoarce la originile ei îndepărtate, cele din sfera religiei și a ritualului. În toate relațiile lumești, laice, nota dominantă, adesea obraznic-americană, este cea a impertinenței provocatoare. «Monumentele intelectului ce nu îmbătrânește», poate chiar și creierele noastre sunt acoperite de graffiti. La intrarea cui se mai ridică în picioare studenții? *Plus de Maîtres!* [«Gata cu Maeștrii!»] era unul din sloganurile ce înfloreau pe zidurile Sorbonei în mai 1968. Scientism, feminism, democrație de masă și mass-media ei... Pot, trebuie oare ca «lecțiile Maeștrilor» să supraviețuiască acestui tsunami? Eu cred că ele vor supraviețui, chiar dacă vor îmbrăca o formă astăzi imprezvizibilă. Cred că ele trebuie să supraviețuiască».⁴⁶

Ideile lui George Steiner reprezintă mai mult o dorință decât o certitudine din partea autorului în prezentarea acestei teme complexe și a dezvoltării sau dispariției ei în actualitatea cotidiană. Trebuie să subliniem însă faptul că acest lucru se întâmplă în lumea laică, profană (deosebită de cea sacră, dacă folosim o imagine eliadiană) în care se manifestă din ce în ce mai mult o totală schimbare și îndepărtare de trecut, întoarcerea la începuturi, „nostalgia originilor”, fiind doar o expresie frumoasă fără nicio bază reală. În lumea religioasă însă, relația maestru-discipol nu va putea dispărea, deoarece face parte din însăși constituția și manifestările lui *homo religiosus* prezent în toate religiile lumii.

Abstract: *The Master-Disciple Relationship in the History and Philosophy of Religions*

The master-disciple relationship has raised upovertime a great interest among researchers who were bent both on areas of secular life and those inreligious life. A brief lookinto the history and philosophy of religion reveals that masters and disciples were present ineach cultural and religious area. The relationship that has been established between them has depended on thenatureof the religion inthe midst of whichwas manifested. The fact that the same relationship is also found intheseccular society should not be overlooked, where one can seeall its forms, from the totalattachment of the disciple towards the master,tothe radical contesting of the master and the permanent parting from him.

The lines above are only an introduction to the phenomenological study of the master-disciple relationship as manifested over time. The cultural and religious are as where we can see this relationships how that the

---

⁴⁶ GEORGE STEINER, *op. cit.*, p. 219-220.

paideic model is one of the most spread and popular images in the human history. But the modern, contemporary times seem to depart and forget the importance of the master in people's lives. However, in the religious world the master-disciple relationship cannot disappear, because it is a part of the very constitution and manifestations of *homo religiosus* who is present in all the religions of the world.

Bibliografie

1. ANTON, TED, *Eros, magie și asasinarea profesorului Culianu*, ediția a II-a românească revăzută, traducere de Cristina Felea, prefață de Andrei Oișteanu, Ed. Polirom, Iași, 2005
2. ARISTOTEL, *Etica nicomahică*, traducere, studiu introductiv, comentarii și index de Stella Petecel, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1988.
3. BĂDILIȚĂ, CRISTIAN, „O carte despre oameni cu aripi de foc”, în: *Patericul sau Apoftegmele Părinților din pustiu*, traducere introducere și prezentări de Cristian Bădiliță, Ed. Polirom, Iași, 2003.
4. BOLDIȘOR, ADRIAN, *Valențe creștine în gândirea lui Mircea Eliade*, Ed. Mitropolia Olteniei, Craiova, 2011.
5. BOLDIȘOR, ADRIAN, „Despărțirea de maeștri. Creștinismul lui Mircea Eliade în viziunea lui I.P. Culianu”, în: *Mitropolia Olteniei*, Nr. 1-4, 2011.
6. CAMPO, JUAN E. (Editor), *Encyclopedia of Islam*, Checkmark Books, New York, 2009.
7. CĂLINESCU, MATEI, *Despre Ioan P. Culianu și Mircea Eliade. Amintiri, lecturi, reflecții*, Ed. Polirom, Iași, 2002.
8. CORBIN, HENRY, *Istoria filosofiei islamice. De la origini până la moartea lui Averroes (595-1198). De la moartea lui Averroes până în zilele noastre*, Traducere din limba franceză: Marius I. Lazăr, Ed. Herald, București, 2008.
9. CORNILLE, CATHERINE, „Gurū”, în: *Encyclopedia of Religion*, Vol. 6, Editor in chief Lindsay Jones, Second edition, Macmillan, Thomson Gale, 2005.
10. CULIANU, IOAN PETRU, *Mircea Eliade*, Ediția a II-a revăzută, Traducere de Florin Chirițescu și Dan Petrescu, cu o scrisoare de Mircea Eliade și postfață de Sorin Antohi, Ed. Nemira, București, 1998.
11. CULIANU, IOAN PETRU, *Dialoguri întrerupte. Corespondența Mircea Eliade – Ioan Petru Culianu*, ediție îngrijită și note de Tereza Culianu-Petrescu și Dan Petrescu, prefață de Matei Călinescu, Ed. Polirom, Iași, 2004.
12. DEUSSEN, PAUL, *Filosofia Upanișadelor. Continuarea și încheierea celor două perioade a filosofiei indiene sau a*

- epocii Brahmanelor (până la cca 500 î. Cr.)*, traducere din limba germană: Corneliu Sterian, Ed. Herald, București, 2007.
13. FILORAMO, GIOVANNI (coordonator), *Istoria religiilor. III. Religiile dualiste. Islamul*, Traducere de Hanibal Stănciulescu, Ed. Polirom, Iași, 2009.
  14. GAVRILUȚĂ, NICU, *Culianu, jocurile minții și lumile multidimensionale*, prefață de Moshe Idel, Ed. Polirom, Iași, 2000.
  15. GREEN, WILLIAM SCOTT, „Rabbi in Clasical Judaism”, în: *The Encyclopedia of Judaism*, volume III, P-Z, Edited by Jacob Neusner, Alan J. Avery-Peck, William Scott Green, The Continuum Publishing Company, New York, 1999.
  16. HAUSHERR, Sj, Pr. IRÉNÉE, *Paternitatea și îndrumarea duhovnicească în Răsăritul creștin*, Ed. a II-a, Prefață Kallistos al Diokleii, postfață pr. Tomáš Špidlik, Sj, traducere Mihai Vladimirescu, Ed. Deisis, Sibiu, 2012.
  17. *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*, volum coordonat de Sorin Antohi, traduceri de Corina Popescu, Claudiu Dumitriu, Ioana Ieronim, Cristina Ionică, Tereza Culianu-Petrescu, Ed. Polirom, Iași, 2000.
  18. JAFFEE, MARTIN S., „Discipleship”, în: *Encyclopedia of Religion*, Vol. 3, Editor in chief Lindsay Jones, Second edition, Macmillan, Thomson Gale, 2005.
  19. KALLUS, MENACHEM, „Tsaddiq”, în: *Encyclopedia of Religion*, vol. 14, Editor in chief Lindsay Jones, Second edition, Macmillan, Thomson Gale, 2005.
  20. KANARFOGEL, EPHRAIM, „Rabbinate”, în: *Encyclopedia of Religion*, vol. 13, Editor in chief Lindsay Jones, Second edition, Macmillan, Thomson Gale, 2005.
  21. LEMENI, DANIEL, *Tradiția paternității duhovnicești în spiritualitatea creștină răsăriteană. Un studiu asupra îndrumării spirituale în Antichitatea creștină târzie*, Ed. Reîntregirea, Alba Iulia, 2012.
  22. LIICEANU, GABRIEL, *Jurnalul de la Păltiniș. Un model paideic în cultura umanistă*, Ediția a III-a cu un Adaos din 1996, Ed. Humanitas, București, 2003.

23. MADA, IEROMONAH TEOFAN, *Paternitatea duhovnicească după Sfinții Părinți*, Ed. Agnos, Sibiu, 2008.
24. OIȘTEANU, ANDREI, *Religie, politică, mit. Texte despre Mircea Eliade și Ioan Petru Culianu*, Ed. Polirom, Iași, 2007.
25. PIANO, STEFANO, „Hinduismul”, în: Giovanni Filoramo (coordonator), *Istoria religiilor. IV. Religiile Indiei și ale Orientului Îndepărtat*, Traducere de Cornelia Dumitru, Ed. Polirom, Iași, 2010.
26. RUS, REMUS, *Istoria filosofiei islamice*, Ed. Enciclopedică, București, 1994.
27. STEINER, GEORGE, *Maeștri și discipoli. Prelegerile „Charles Eliot Norton” 2001-2002*, traducere de Virgil Stanciu, Ed. Compania, București, 2005.
28. STEMBERGER, GUENTER, „The Formation of Rabbinic Judaism, 70-640 CE”, în: *The Blackwell Companion of Judaism*, Edited by Jacob Neusner and Alan J. Avery Peck, Blackwell Publishing, Oxford, 2004
29. VON SOMM, CHRISTIAN, „Disciple”, în: *The Brill Dictionary of Religion*, Edited by Kocku Von Stuckrad, Brill, Leiden.Boston, 2006.
30. ZILFI, MADELINE C., „Shaykh Al-Islām”, în: *Encyclopedia of Religion*, vol. 13, Editor in chief Lindsay Jones, Second edition, Macmillan, Thomson Gale, 2005.